

Библиотека
Други светски рат

К њ и г а 3

Уредник библиотеке:
др Александар Стојановић

Уређивачки одбор:
академик Љубодраг Димић
проф. др Мира Радојевић
проф. др Милош Ковић
Мирослав Алага-Богдановић

Рецензенти:
проф. др Владимир Баровић
др Љубинка Шкодрић
др Раде Ристановић

ISBN 978-86-6309-291-4

КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКА ШТАМПА У СРБИЈИ 1941–1944

књига III

Приредио др Александар Стојановић

ФИЛИП ВИШЊИЋ
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Београд, 2023.

**Кроз пукотине строге цензуре.
Пропусти у раду цензуре и специфичност
часописа „Записи“ (1943–1944)**

*др Александар Стојановић
Растко Ломпар*

На страницама првог поглавља у овој књизи, али и уводног поглавља прве књиге „Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944. године“ било је много речи о структури и функционисању немачке цензуре за време окупације Србије у Другом светском рату. Када се у целини критички сагледа оно што је свакодневно објављивано на страницама колаборационистичке штампе, као и оно што није – а постојао је интерес јавности да се о прећутаним догађајима и процесима информише – једини могући закључак који су намеће јесте да окупатор није дозвољавао објављивање било каквих вести и других садржаја који нису били афирмативни спрам нацистичке Немачке или су, на неки други начин, могли да подстакну негативно расположење становништва према окупатору и његовим савезницима (како оним у Србији, тако и оним у земљама Тројног пакта). Стога није било вести о масовним стрељањима недужних цивила у Крагујевцу и Краљеву 1941. године, нити чланака о Бањичком логору и Старом Сајмишту, хапшењима и злостављањима чланова породице припадника покрета отпора, као ни вести о антисрпским мерама у НДХ и геноциду који се над Србима спроводио тамо.

О немачкој војсци и њеним активностима на фронтovima писано је изразито афирмативно, готово искључиво на основу вести агенције ДНБ и званичних саопштења немачке Врховне команде, а опширније коментаре геополитичких кретања и стања на фронтovima писали су аутори који су се налазили на платном списку немачког Пропагандног одељења С, попут руског емигранта Евгенија Меснера („Вегијуса“). На сличан начин писало се и о политици владе Милана Недића и колаборационистичке управе у Србији у целини, при чему су опширније анализе стања у земљи углавном писали сами руководиоци Одељења за државну пропаганду др Лазар Проквић и Ђорђе Перић, као и личности које је одликовала блискост са Недићем, попут Мирослава Спалајковића или Димитрија Љотића.

Доступни историјски извори, нажалост, не омогућавају потпуни увид у функционисање окупаторске службе цензуре. Извесно је да је она подразумевала конкретне забране објављивања одређених садржаја, изречене по увиду у предате рукописе, као и опште смернице уредништвима о томе да ли се о нечему сме писати, у ком обиму и на који начин. Постојала су и принципијелна питања чије је решавање захтевало усклађивање са одлука-

ма и инструкцијама донетим у самом Трећем рајху, тачније, у Министарству спољних послова Немачке. Једно такво питање анализираћемо као другу студију случаја у овом поглављу, док ће као прва бити анализирано писање београдских „Општинских новина“ о стању снабдевености престоничких пијаца и продавница, првом значајнијем „пропусту“ цензуре који је накнадно био драконски санкционисан.

„Општинске новине“ биле су једине предратне новине у Београду које су практично наставиле са излажењем и након Априлског рата.¹ Њихово извештавања о политичким и војним питањима није се ни у чему разликовало од колаборационистичких листова који су убрзо покренути у складу са окупаторовим уредбама које су се односиле на штампу и информисање. Особеност овог локалног листа, традиционално намењеног искључиво становницима престонице, била је рубрика „Београдска хроника“, у којој је писано о обнови града, комуналним актуелностима, проблемима у снабдевању грађана и функционисању јавних служби.² У српској историографији већ је истакнуто да су на страницама „Општинских новина“ објављиване бројне информације о проблемима са којима су се грађани сусретали у настојању да се снабдеју, као и о пропустима у функционисању надлежних установа, па и о злоупотребама чије су последице падале на терет самих грађана.³ Најчешће су такви чланци писани у сасвим отвореном, критичком

¹ У првом броју објављеном након Априлског рата, 24. априла 1941. године, уредништво „Општинских новина“ обавестило је јавност да ће настојати да лист излази свакодневно, те да се управо овај лист „примио дужности“ да се београдском становништву што брже доставе наређења власти, различита хигијенска упутства и савети, као и остале вести, те да се грађанству омогући да се распита и информише о судбини својих ближњих. Уредништво је истакло да је мисија „Општинских новина“ да „што више користе своје граду и својим суграђанима“, те да су у редакцији запослени професионални новинари, али да су на сарадњу позвани и други стручњаци, попут лекара и инжењера.

Поређењем међуратних и окупацијских издања „Општинских новина“ јасно се уочавају велике разлике у концепту и структури листа. У априлу 1941. године, овај лист се прихватио задатка да постане једини дневни лист који је у том тренутку излазио у окупираној Србији, а на његовим страницама објављиване су и вести које нису имале готово никакве везе са престоницом. Остаје отворено питање, зашто се окупатор одлучио да баш „Општинским новинама“ повери ту улогу, уместо да под својом контролом покрене издавање „Политике“ или „Времена“. Један од разлога могла би бити величина редакције, која је била мала и ефикасна, као и спремност уредништва да сарађује са окупаторским органима.

² Рубрика се постепено развијала из „Малих вести“ и „Београдских вести“, краћих прилога о стању на пијацама и проблемима снабдевања објављеним у првим окупацијским бројевима листа. Под називом „Београдска хроника“ јавља се од краја априла 1941. године. Од самог почетка објављиване су истините и веома прецизне информације о доступности намирница, њиховој количини и ценама, као и детаљни извештаји о хапшењу и кажњавању шпекуланата, црноберзијанаца и беспосличара.

³ Rade Ristanović, „Svakodnevnica prvih meseci okupacije 1941. u člancima beogradskih 'Opštinskih novina'“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2014, str. 95–110. Упореди: „Несавесност београдских пекара“, *Општинске новине*, 23. мај 1941, стр. 3; „Чији је интерес да се цена млеку у Београду подигне“, *Општинске новине*, 1. јун 1941, стр. 3; „Сеоски саботери“, *Општинске новине*, 12. јун 1941, стр. 5; „Пљачкање београдског становништва“, *Општинске новине*, 13. јун 1941, стр. 7.

тону, када је реч о одговорности домаћих фактора за неповољно стање, док се о немачкој војсци и управи по правилу писало уздржано и афирмативно.

Након релативно дугог затишја током кога на страницама „Општинских новина“ није било редовних вести о доступности робе и ценама на београдским пијацама (од половине маја до 15. јуна 1941. године), већ само информација о кажњавању шпекуланата, у само три дана објављено је исто толико веома оштрих текстова који су се односили на проблеме снабдевања и покретали питање одговорности локалних власти. Први текст „Криминал на београдским пијацама“ оптуживао је сељаци да су београдску децу лишили млека и јаја, а потом и воћа, држањем нереално високих цена. Цене по којима су сељаци продавали робу назване су „пљачкањем Београђана“ а власти су прозване да би требало да омогуће редовно и поштено снабдевање грађана престонице млеком, јајима и воћем. Том приликом истакнуто је и како се млеко „не може добити по максимираној цени“, што је било директно јавно признање проблема у снабдевању основном животном намирницом.⁴

НОВО ВРЕМЕ

Исхрана београдског становништва

Београђани су прошле године потрошили 130,000.000 кгр. намирница и 110,000.000 кгр. угља

Које ће количине бити потребне Београду ове године?

За исхрану београдског становништва потребне су огромне количине животних намирница. Али се само зрелости сточарства и толико колика је била потрошња појединачних становника у прошлости, одакле се види да се ради о милионима килограма. Поједине намирнице долазе на тржишта омовремено, док друге морају да се допремају

пограма прасећег меса и пола милиона кг. сувог меса. Прасад, коју видимо на свај страни као се зрел на равни, на достигае тако велику цифру. Прасачи овакв Београђанима једна година годишње килограм и по прасачи.

ЈЕЛА ПИВАЉУ НА МАСТИ

Ишто није не што лејду свелког меса потрошња су београдска домаћинства сваког мата — 4.000.000 килограма. Али се тако да и Београд и

Исто тако свакога дана на београдске пијаци долазе велике количине меса (Фото: Ново Време, С. П.)

мирница и ограда која су потрошени у прошлости. За не јако потребно нарочитих објашњава. Био је рат. Истак, прена постоји, Београд има много мање становника.

СНАБДЕВАЊЕ БЕОГРАДА У ОВОЈ ГОДИНИ

Према мишљеној струкама зли се бави питање исхране Београд, ове године биће потребно меса 11.000.000 килограма, меса и алтерне производа 5.700.000 килограма, брашна 4.000.000 килограма, воћница и купуса 15.000.000 килограма, путрва 3.000.000 килограма, угља 8.000.000 килограма и пиринча 800.000 килограма. Затим, шећера 1.500.000 килограма меса, овага 5.000.000 килограма. Потрошња јеа производа се до 40.000.000 килограма, а соли 8.000.000 килограма. Пана да ограда биће потребно 600.000 кубних метара и угља 800.000.000 килограма.

Иако што се види, и ове количине претстављају још огромна износ. Зато се питања могуће намирница мора изградити месо

Велике количине јагода на београдским пијацама (Фото: Ново Време, С. П.)

Већ сутрадан уследио је текст „Априлска шала“ објављен у „Општинским новинама“ 16. јуна 1941. године. Он је представљао реакцију на чланак „Исхрана београдског становништва“ објављен у „Новом времену“ у коме је ситуација на београдским пијацама представљена као изобилје свежих, квалитетних, повољних и увек доступних намирница.⁵ Раздражени аутор прилога у „Општинским новинама“ није сакривао бес и љутњу и тврдњама и фотографијама објављеним на страницама „Новог времена“

⁴ Непотписани текст, „Криминал на београдским пијацама“, *Општинске новине*, 15. јун 1941, стр. 5.

⁵ П. Ц., „Исхрана београдског становништва“, 15. јун 1941, стр. 5. Текст је илустрован са две фотографије у високој резолуцији чији је аутор био Светозар Грдијан, а које су приказивале огромне количине јагода и поврћа допремљених на пијацу и понуђених купцима. Сам текст чланка није у тој мери афирмативан и нералан, већ чак и упозорава да у текућој години (1941, прим. А. С.) неће бити могуће обезбедити количине намирница које су грађани трошили претходне и ранијих година.

супротставио је актуелне цене појединих намирница, уз поновно истицање да је млеко могуће добити „једино испод руке“.⁶ Кулминацију јавне критике везане за питање снабдевања у Београду представља чланак „Неправда и злочин“, који је објављен у првом следећем издању листа. Ово је био први текст објављен на страницама колаборационистичке штампе у Србији у коме се директно критиковала тренутна власт (Управа града Београда). Истичући како су „Немци за 37 дана дигли мост“, непознати аутор текста завапио је да локалне власти већ два месеца не могу да успоставе адекватан систем купона и бонова за намирнице и тиме уведу ред у снабдевање. Тон текста крајње је емотиван и удара у саму срж проблема: на светло износи неједнакост грађана у ванредним условима који су владали, уз наглашавање изневерених очекивања и обећања добијених од власти, те отвореног помињања оних који су околности искористили да се обогате или да направе огромне залихе хране и других намирница, док је „мали, ситан, радни свет“ могао да купи тек понешто, и то у количини довољној за дан или два употребе.⁷

БЕОГРАДСКА ХРОНИКА
АПРИЛСКА ШАЛА

Један београдски лист доноси уз наслове на којима се виде пуне корпе најфинијег воћа и поврћа, млекарице са великим кантима млека итд., готово свакодневно чланке о изобиљу на пијацама. На тим пијацама има свега: пола, поврћа, јаја, меса. Што год вам срце зажели. И што је најважније, све је то врло јефтино. Истина, неки су покушали да подигну цене, али изгледаше власти су доцне Уредбу о максимираним ценама, и за чудо, трговци су одмах схватили да не треба да дикују цене, па је омет све било као и пре. У томе граду једе се врло много. Јела павијају на маси. Пилаци, гуске, кокошке, ћурани поједу се у огромним количинама: милиони килограма. Грасад, која се врте на ражњу, више се на све стране. Разуме се да ту не недостаје ни бутера, кајмака, сира. О јајима, шећеру, колоницама и другим бакалинама не треба ни говорити. Чак нима и цвећа.

Да ли можете да се сетите који је то град? Сигурни смо да ће то бити мало тешко, али ћемо вам ми помоћи. То је Београд.

Не знамо што је потребан такав начин приказивања ствари! Изгледа

да писци тога чланка никад није ни био на београдским пијацама или ако је био, није хтео да види истину. Нише домаћине најбоље ће нам рећи како изгледају ствари на пијацама. Оне ће потврдити да један килограм спанаћа плаћају 16 динара, килограм трешња 20 динара, килограм јагода 20—30 динара, итд. О млеку нећемо ни да говоримо. Нема је немогуће добити сем „испод руке“, и то по цени од 6—8 динара литар. И тако редом.

Изгледа да је писач хтео да у јуну месецу изведе априлску шаљу или можда хоће да му београдски шпекуланти подигну споменик.

Кажњена три бакалина, две млекарице, једна млекурица и један гостиничар

Управа града Београда казнила је: 300 неписаних сивкаваца са 30 дана затвора и принудним радом Кусалина Јуку, гостиничара, Краља Александра 49 и са 1.000 динара позичне казне, са 30 дана затвора и принудним радом Грубица Т. Лазара, коначна из Београда, са ставом у Калевској бр. 4, са 5 дана затвора и принудним радом Матејића Д. Ђорђа, земљопрадња из села Брлина и Сиваца, Мезоима, Калевска Горава. Да

БЕОГРАДСКА ХРОНИКА
НЕПРАВДА И ЗЛОЧИН

Београд је једвапет већ срамно о-пљачкан, али ова друга, садања пљачка много је срамнија. Први пљачкаши Београда могли су се изговорити мишаљу да ће рат дуго трајати, да ће „бежанцима“ остати месецима ван Београда, могли су себе и друге уверавати да то што раде и није крађа него самоодбрана од ратне беде и невоље. Они су то још и могли! Али данашњи пљачкаши су свесни онога што раде, њима нема оправдања.

Немци су за 37 дана дигли мост, а наше власти ни за два месеца нису у стању да нас осигурају купоницама за најпотребније намирнице. Сва обећања о новом реду и правичности остала су на папиру. А можда су била потребна да заварују нас, мали, ситан, радни свет, да би они велики, парадни, имали времена да нам испред носа разграбе и оно мало залиха што се појавило на пијацама и по бакалинама. Јер, док смо ми, мали и ситни, куповали и могли куповати само онолико колико нам је за дан потребно, они други су заређали, те ове киле, оне пола, поклоповани и шећер, и брашно, и пиринач, и макароне, и маст, и зејтин, и сапун, и шипеле, и чарапе, и вуње, и штофове, и добро набави веш и догле пуне оставе и ормаре. Купују они слатко и компоте „све у шеснаест“, а ми у пијачне сате не водимо децу крај пијаца да им не пође вода на уста гледајући оне дивне, предивне трешње, и јагоде. А кад наше власти, најмање у зноју лица безбродног чиновничтва, успеју да нам пруже купуне, у бакалинама и трговинама имаћемо на избор вино и жица за паркет, укуснића, чешпања, кашика за пиле, саксија, чирака...

Нова наредба о отварању и затварању радњи

По указаној потреби, а с обзиром на чи. 47 Уредбе о отварању и затварању трговачких и занатских радњи и о ратном времену погодног особља, као и наредбе Управе града Београда I бр. 9670 од 17. маја 1939. г. и I бр. 1921 од 12. октобра 1930. године, управа града Београда, као надлежна власт наређује:

1) Све трговачке и занатске радње у Београду, као и предузећа, између бити отворена у радним данима у времену од

Чланци из „Општинских новина“ који су претходили забрани листа

Сутрадан су „Општинске новине“ изашле без ауторских прилога у оквиру „Београдске хронике“, први наредни број од 19. јуна био је заплешен од немачке цензуре и није ни продаван грађанству, а потом је излажење листа обустављено. Будући да на страницама овог листа није објављен ни један негативан садржај о немачкој окупационој сили и администрацији, те да су редовно преношене и објављиване све уредбе и наређења немачких власти, као и коминикеи немачке Врховне команде и политички коментари агенције „ДНБ“, као једини разлог забране листа могу се уочити текстови из „Београдске хронике“, објављени у периоду од 15. до 17. јуна 1941. године. За немачку цензуру било је неприхватљиво да се српска јав-

⁶ Непотписани текст, „Априлска шала“, *Општинске новине*, 16. јун 1941, стр. 3.

⁷ Непотписани текст, „Неправда и злочин“, *Општинске новине*, 17. јун 1941, стр. 3.

ност редовно и истинито информише о проблемима и злоупотребама у снабдевању Београђана, као и о неспособности домаће управе коју су Немци поставили да обезбеди ефикасно снабдевање и функционисање престонице. Није од малог значаја ни чињеница да се на челу градске управе налазио Драгомир Драги Јовановић, истакнути германofil и сарадник немачких обавештајних агентура и пре Априлског рата. Управо он је половином јула 1941. Пропагандном одељењу „С“ поднео захтев да се обнови излагање „Општинских новина“, али у форми службеног листа за територију Београдске Општине. До обнавља излагања дошло је тек крајем исте године, по одобрењу немачке цензуре, али у форми која је подразумевала искључиво објављивање службених садржаја и објава градских власти.⁸

* * *

Двадесет осмог јануара 1942. године у „Новом Времени“ објављена је наизглед безначајна репортажа са прославе дана Светог Саве у Школи за примењену уметност у Београду. Школска слава обележена је, по речима самог аутора текста, „скромно“, а домаћин славе, индустријалац Бата Брунлик, приложио је 6.000 динара за најсиромашније ученике. Овај текст, каквих је током окупације објављено на стотине, није изазвао никакву пажњу цензуре, како у самој редак-

цији листа тако ни у Пропагандном одељењу „С“.⁹ Међутим, прелиставајући штампу, немачки дипломата и Специјални опуномоћеник Министарства спољних послова Рајха у Србији Феликс Бенцлер уочио је једну „непожељну“ чињеницу. Уз објављени текст приложена је и фотографија на којој се виде три мушкарца у оделима и свештеник како стоје око славског колача и свеће, док се иза њих на зиду налази икона Св. Саве, а испод ње слика младог краља Петра II. Бенцлер је овакво објављивање фотографије сматрао директним кршењем одлуке о приступу тзв. „питању краља“ (Königsfrage), која је донета приликом консултација између немачких органа још у мају 1941. Једно нимало сензационалистичко, вероватно сасвим случајно објављивање слике краља Петра II у најтиражнијем листу окупиране

⁸ Александар Стојановић (прир.), *Колaborационистичка штампа у Србији 1941–1944. године*, Београд 2015, стр. 71–72.

⁹ Непотписани текст, „Школа за примењену уметност“, *Ново време*, 28. јануар 1942, стр. 3.

Србије покренуло је дуг низ догађаја и најавило нови курс немачких органа у односу према краљу у егзилу и домаћој управи.

Како би се значај ове епизоде могао разумети, важно је указати на однос окупатора према „питању краља“ од априла 1941. године. Након Априлског рата и увођења окупационе управе постигнут је договор о постојању провизоријума српске државе, на територији која се налазила под врховном влашћу немачког Војног заповедника у Србији. Убрзо након почетка рада окупационе администрације јавило се питање како поступити према сликама краља Петра II које су биле присутне у свим јавним и већини приватних канцеларија, као и у продавницама, берберницама и гостионицама. „Питање краља“ било је скопчано у читав комплекс питања везаних за државно уређење и симболе „Нове Србије“. Иницијална одлука да се са југословенски симболи замене симболима предратне Србије, није била до краја задовољавајућа за поједине немачке функционере који су чак предлагали увођење симбола Кнежевине Србије.¹⁰ У мају 1941. године Служба безбедности Рајха донела је одлуку да се из свих јавних просторија уклоне слике краља Петра II. Када је капетан Липерт, руководилац Пропагандног одељења, обавестио канцеларију главнокомандујућег генерала Ферстера о одлуци СД-а, своје неслагање одлуком изразили су остали високи официри Вермахта. Генерал Ферстер био је одсутан у том тренутку, а након што су своје противљење оваквом решењу нагласили и Феликс Бенцлер и представници фолксдојчера, оно је повучено. Тада долази до неформалне одлуке којом је регулисано „питање краља“ у окупираној Србији. Према Бенцлеровом тумачењу најсврхисходније је било прићи „питању краља ни позитивно ни негативно“, другим речима нити хвалити нити нападати краља, већ га у потпуности игнорисати. Сlike краља тиме су фактички постале непожељне у јавности али није донета наредба о њиховом системском уклањању. Свим одговорним местима у колаборационистичкој управи пренет је смисао наређења и оно је постало окосница за будућу праксу цензуре.¹¹ Бенцлер је потом од Рибентропа добио одрешене руке за формулисање политике према „питању краља“. Немачки министар спољних послова сугерисао је само да би по његовом мишљењу било најпожељније када би слике краља једноставно, без помпе и буке, „нестале“ из јавних просторија.¹²

Вероватно су извесну улогу у доношењу оваквог „помирљивог“ наређења имали и српски колаборационисти. Посебно се за краља заузимао Димитрије Љотић, који је следећу својим дубоким монархистичким убеђењима, сматрао да ће немачки напад на краља бити лоше примљен у народу.

¹⁰ То питање коначно је ликвидирано у априлу 1941. године, јер је оцењено да би повратак на симболе Кнежевине Србије подвлачио „вазални“ статус Србије. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Gesandtschaft Belgrad (RAV Belgrad), 61/3, Алојз Шмаус, Забелешка, 29. 4. 1942.

¹¹ PA AA, RAV Belgrad, 61/3, Телеграм посланства у Београду Министарству спољних послова, 24. 5. 1941.

¹² PA AA, RAV Belgrad, 61/3, Телеграм Министарства спољних послова Посланству у Београду, 31. 5. 1941.

Такође, он је немачким органима преносио уверење да ће Петар II бити дозвољено „паметан“ да се не експонира у анти-немачкој кампањи. Након што су Љотић и Бенцлер 3. септембра 1941. водили један разговор, у којим је он износио сличне ставове, специјалног опуномоћеника Министарства спољних послова Рајха је у повратку у канцеларију чекао превод јучерашње емисије Радио Лондона. Немачки дипломата сазнао је том приликом да се југословенски краљ обратио сународницима преко лондонског радија напавши Хитлера. Након што је са садржајем краљевог говора обавестио Недића и Љотића, Бенцлер је одлучио да поштри свој став према краљу.¹³ Након разговора са Љотићем, издао је нове смернице и председнику владе, генералу Недићу: подсећа га на усмени договор о односу према „питању краља“ из маја 1941, и захтева његово стриктно спровођење. Истом приликом критиковао је једног од министра „Владе народног спаса“ који је у скорашњем говору поменуо краља. Као јасан показатељ новог односа према „питању краља“ Бенцлер директно сугерише Недићу, да ни он, нити било ко из његовог кабинета, не би требало да присуствују црквеној свечаности поводом обележавања рођендана и пунолетства краља, која је била заказана за 6. децембар.¹⁴

С обзиром на то да је већ од септембра 1941. године почело поштравање немачког става у „питању краља“, слику Петра II Карађорђевића у „Новом времену“ 28. јануара 1942, Бенцлер је оценио као „свестан покушај српске стране да се отвори питање краља“, који би требало енергично сузбити.¹⁵ Захтевано је да се у најкраћем року утврде одговорни и цензура штампе из одељења „С“ поднела је извештај о целом случају. У њему је правдан пропуст речима да је одлука из маја 1941. године дословно тумачена у оквиру службе цензуре. Наиме, с обзиром на то да су слике краља Петра II остале на својим местима у јавним и приватним просторијама у Београду, цензура је сматрала да лик краља у позадини фотографије не представља кршење поменуте одлуке. Истицали су да већина Срба уопште не би придавала значај овој фотографији јер је приказ слике краља на зиду веома чест.¹⁶ Међутим, и пре приспећа извештаја Бенцлер је обавестио Берлин о целом случају, наводећи да је услед грешке цензуре дошло до нежељене демонстрације, и да ће стога препоручити главнокомандујућем генералу казне за одговорне.¹⁷

¹³ РА АА, RAV Belgrad, 61/3, Превод радио емисија на радио Лондону, 2. 9. 1941; Писмо Феликса Бенцлера Димитрију Љотићу, 3. 9. 1941. Немачки дипломата указао је и на низ чланака објављених у српској штампи током августа 1941. године, у којима се кривица за пуч и потоњи слом у Априлском рату, као и његове последице, упадљиво везују искључиво за генерала Душана Симића. Бенцлер је посебно сматрао да ови чланци на неприкладно благ начин посматрају улогу младог краља Петра, а посебно они потекли из пера Ђорђа Перића. Најилустративнији пример новинских чланака на које се Бенцлер жалио свакако је Перићев текст објављен у „Новом времену“ 10. августа 1941, у коме се краљ представљен као противник пучиста и њихов талац, односно сужањ (Ђорђе Перић, „Генерал Симић и његов краљевски сужањ“, *Ново време*, 10. август 1941, стр. 3).

¹⁴ РА АА, RAV Belgrad, 61/3, Писмо Феликса Бенцлера Милану Недићу, 4. 9. 1941.

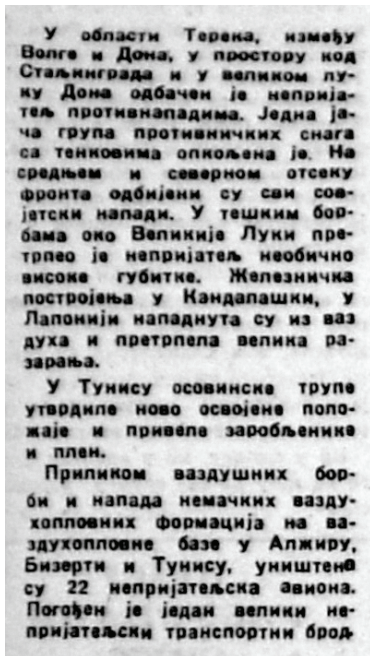
¹⁵ РА АА, RAV Belgrad, 61/3, Феликс Бенцлер генералу Бадеру, 12. 2. 1942.

¹⁶ РА АА, RAV Belgrad, 61/3, Саопштење одељења за штампу, 11. 2. 1942.

¹⁷ РА АА, RAV Belgrad, 61/3, Феликс Бенцлер Министарству спољних послова, 10. 2. 1942.

Заиста, Бенцлер је убрзо дао своје препоруке генералу Паулу Бадеру. Одговорним је у првом реду сматрао уредништво „Новог времена“ на челу са Милошем Младеновићем и редакцију за фотографије овог листа, али и немачко одељење за цензуру фотографија (Bildzensurstelle der Propaganda Abteilung „S“) подређено капетану Липерту. С обзиром на то да је цео случај оценио као српску провокацију, предлагао је да се одговорни Срби строго казне отпуштањем са посла, док за немачке војнике није предложио казне. Такође је сугерисао да треба извршити првобитну наредбу СД-а о уклањању слика краља Петра II из службених просторија.¹⁸ Генерал Бадер га је обавестио да је казнио српске новинаре, не прецизирајући на који начин,¹⁹ јер су им одлуке из маја 1941. морале бити познате, али да је у одустао од кажњавања немачке цензуре, већ да је само поновио одлуку захтевајући њену ригорозну примену.²⁰

* * *

Слика краља Петра на страницама „Новог времена“ није била и једини нежељени садржај објављен у колаборационистичкој штампи. О другој врсти пропуста, предузетим мерама и санкцијама сазнајемо на основу службеног новинарског личног досијеа Милорада Ратка Живадиновића, предратног уредника листова ЈНП Збор и једног од уредника вечерњег листа „Обнова“.²¹ Наиме, на насловној страни издања овог листа од 28. децембра 1942. године, у делу садржаја чији је значај додатно истакнут посебним оквиром па је практично представљао први садржај који долази пред очи читаоца, поткрала се озбиљна материјална грешка. Као једна од ударних вести везаних за преглед стања на ратиштима, који се по правилу објављивао на основу коминикеа немачке Врховне команде, објављено је, између осталог, и да су немачки бомбардери дејствовали по ваздухопловним базама у Бизерти и Тунису, уништивши том приликом 22 непријатељска авиона и један велики непријатељски теретни брод.²² Поменуће базе, међутим, налазиле су се под

¹⁸ РА АА, RAV Belgrad, 61/3, Феликс Бенцлер генералу Бадеру, 12. 2. 1942.

¹⁹ Нажалост, ни сачувана документација Српског издавачког предузећа која се чува у Војном архиву не садржи никакве информације о изреченим казнама и њиховом извршењу.

²⁰ РА АА, RAV Belgrad, 61/3, Генерал Бадер Феликсу Бенцлеру, 21. 2. 1942.

²¹ ВА, Нда, К88, бр. рег. 29/6.

²² „Обнова“, 28. децембар 1942, стр. 1. Текст је објављен без наслова и без потписа аутора.

контролом Осовине, те је објављивање ове вести, по речима главног и одговорног уредника „Обнове“ Станислава Кракова, представљало „једну тешку омашку“.

Расположиви историјски извори, нажалост, не садрже информације о томе да ли је и ова грешка, попут објављивања слике краља Петра, изазвала узнемирење високих представника окупационе управе и да ли је и она евентуално доживљена или тумачена као провокација са српске стране. Са друге стране, они јасно и екстензивно сведоче о брзини санкционисања Живадиновића и хијерархији инстанци које су одлучивале о висини казне и њеном спровођењу. Наиме, већ наредног дана, 29. децембра 1942. године, Станислав Краков обавестио је Дирекцију Српског издавачког предузећа да је Живадиновића казнио одбијањем 1000 динара од плате, истичући да је Ратко Живадиновић својим парафом, као „уредник за политички део“, одобрио штампање спорног чланка и те стога сноси одговорност за насталу грешку. Краков је посебно истицао неприхватљивост објављивања информације о немачком ваздушном нападу на базе у Тунису и Бизерти, уз опаску „да је и последњем читаоцу познато да се ове базе налазе у рукама силе осовине (Sic!)“.²³ Као таква, казна је унета и у службенички досије Живадиновића у сталешком удружењу новинара 30. децембра 1942. године, али је већ наредног дана преиначена одлуком Војне цензуре, односно замењена оштрим укором.²⁴ Није познато да ли је на промену одлуке утицала чињеница да је Ратко Живадиновић био један од најистакнутијих пропагандиста покрета Збор и вредан сарадник окупатора на пољу антикомунистичке пропаганде²⁵, нити да ли је поводом изречене казне било интервенција његовог страначког шефа Димитрија Љотића.

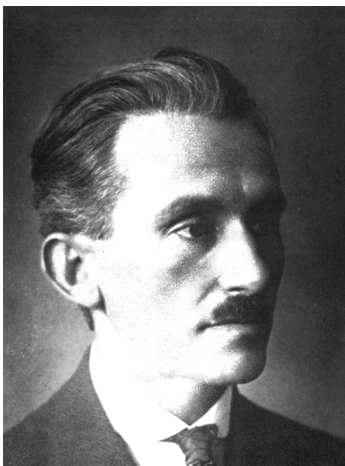
* * *

Управо су Димитрије Љотић и његови страначки саборци и сарадници у средишту четврте и последње студије случаја изложене у овом поглављу. Наиме, у српској и старијој југословенској историографији већ је много писано о специфичном, свакако повлашћеном, положају који је (Ј)НП Збор уживао за време немачке окупације Србије 1941–1944. године, као и о изванредном утицају који је Димитрије Љотић имао на рад колаборационистичке управе. Стајањем уз окупатора и предњачењем у антикомунистичкој борби (како оружјем – активним учешћем СДК у противустаничким дејствима, тако и речју, кроз писање „Наше борбе“ и бројне пропагандне активности у које су виђенији чланови покрета били укључени), Љотић и

²³ ВА, Нда, К88, бр. рег. 29/6–7.

²⁴ ВА, Нда, К88, бр. рег. 29/6–5.

²⁵ Као истакнути функционер Југословенског антимарксистичког комитета и током међуратног периода одржавао је контакте са немачким службеницима, преваходно Министарства народног просвећивања и пропаганде. Током окупације Живадиновић је организовао и прикупљање средстава за подизање споменика жртвама совјетског терора у Виници, граду на западу Украјине (*Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941–1944 гг.*, Москва 2010, стр. 532).

Димитрије Љотић,
вођа покрета Збор

Збор de facto су издејствовали додатни простор и слободу иницијативе у политичком и пропагандном раду. Поред чињенице да је Збор био једина предратна политичка организација којој је окупатор дозволио да настави са радом и за време окупације, покрет је објављивао и своје новине пуних годину дана, а такође је имао извесну слободу да у јавности напада политичке противнике који су се налазили на функцијама унутар колаборационистичке администрације. Љотић и Збор уживали су, међутим, још једну привилегију: само и једино њима било је дозвољено да директно проговоре и објаве у штампи поједине информације везане за страдање Срба у НДХ, као и да се дотакну питања одговорности усташког режима за злочине. Највише је о дешавањима у НДХ писано на страницама часописа „Записи“, гласила које су уређивали истакнути збораши Ратко Парежанин и Ратко Живадиновић, али је први о страдању Срба јавно преко радио-станице Београд проговорио сам Димитрије Љотић, председник покрета.²⁶

Према расположивим историјским изворима и сећањима савременика, Љотић је био први коме је окупатор дозволио да се јавно огласи у вези са положајем Срба на суседним територијама, а његово помињање страдања Срба у НДХ преко Београдског радија представљало је велики догађај.²⁷ У првом говору у коме се дотакао догађаја у НДХ, одржаном половином јула 1941. године, он није експлицитно оптужио усташко руководство, нити прецизирао размере убијања, али није ни остављао простора за двосмислена тумачења: „Зар нисте чули да тамошњи говоре о Европи и њеној култури, која изгледа, по њима, престаје на Дрини и Сави. На ове речи не треба

²⁶ Он је од самог почетка окупације преко својих присталица ван Србије радио на прикупљању информација о геноциду над Србима у НДХ. Детаљније: ДАС, Безбедносно информативна агенција (БИА), I-32; АС, БИА, I-70; АС, БИА, II-69; Mirko Војић, *Jugoslavenski narodni pokret Zbor*, str. 253.

²⁷ Александра Вранеш, Бојан Ђорђевић, *Окупацијски дневник Милана Јовановића Стоимировића (јун-децембар 1941)*, стр. 77. Управо у време Љотићевог првог говора о НДХ на радију, Милан Јовановић Стоимировић предао је немачкој цензури текст „Београд и Софија“, први текст који се дотиче српско-бугарских односа после успоставе окупације, стрепећи да ли ће му бити дозвољено да га објави („у данашњим околностима не смемо да зучнемо ни реч“). Поменути чланак снисходљив је према Бугарској и пун похвала и захвалности за тобожње хумано и братско држање Бугара према Србима након Априлског рата. Када се узме у обзир чињеница да је Јовановић Стоимировић у том часу био главни уредник „Обнове“ и да је његов текст био крајње афирмативан по немачке савезнике, те да је у њему прећутано много тога, још је очевидније у којој су мери наступ Љотића на радију и потоњи текстови о НДХ на страницама „Записа“ били изван граница уобичајеног и одликовали се слободом изражавања ускраћеном чак и другим истакнутим сарадницима окупатора.

да одговарамо ми. Место нас говоре о тој култури догађаји од месеца априла на овамо, догађаји, који по својој језивости народ наш ваљда никад до сад није доживео“.²⁸ Још оштрији био је Димитрије Љотић у свом обраћању почетком августа 1941. године: „Као фурије из подземља, бесови отелотворени нескривено, бестидно и безбожно, чине пустош над Србима. Никад од памтивека нико Србима није у тој мери чинио зла као што му се тамо чине. Знам и шта се чини да се то заустави. Знам и за наше и за туђе напоре у том правцу.“²⁹ Поређења ради, у истом периоду, дневни листови „Ново време“ и „Обнова“ објављивали су текстове о НДХ у којима су потпуно игнорисани злочини над Србима, те се, готово гротескно, српска јавност обавештавала о оснивању нових националних установа (које су најчешће заузимале место ликвидираних југословенских),³⁰ о хрватско-бугарском и хрватско-румунском пријатељству,³¹ новим правцима у хрватској култури,³² а као велика вест представљено је прилажење већег броја одбора и истакнутих чланова Хрватске сељачке странке усташком покрету и њихово интегрисање у Павелићев режим.³³ Све наведене теме обрађиване су афирмативно или неутрално, без икаквих критичких тонова или осврта на положај српског народа у тој земљи. Када се на простору НДХ већ распламсао устанак изазван крвавим усташким злочинима колаборационистичка штампа у Србији смела је да објави само званични Павелићев коминике без икаквог додатног коментара.³⁴ У ретким случајевима када би се аутори дотицали положаја Срба у НДХ истицано је да се очекују „позитивне“ и „конструктивне“ промене у политичком курсу према Србима након уласка ХСС у владу, док је врхунац рефлексije на страдање српског народа са друге стране Дрине био оличен у конструкцијама о „нередовним приликама у Хрватској“ и нади у „примени хуманих мерила, санацију правде и афирмацију законитог реда и поретка“.³⁵

²⁸ Димитрије Љотић, „Говор на радију 19. 7. 1941.“, *Сабрана дела*, Књ. 12, стр. 236.

²⁹ Димитрије Љотић, „Говор на радију 3. 8. 1941.“, *Сабрана дела*, Књ. 12, стр. 251. У непотписаном тексту посвећеном Љотићевом говору, који је сутрадан објавила београдска „Обнова“, величане су његове политичке идеје и хваљени говори („предавања“) које је одржао преко радија. Аутор текста дотакао се и Срба на простору НДХ и њихове тешке судбине, али ју је тумачио у контексту последица 27. марта и „комунистичких“ акција преко Дрине, без и једне речи о размерама и природи страдања српског народа. Ни једна од оригиналних Љотићевих изјава о Србима у НДХ није цитирана нити парафразирана у тексту („Поводом недељног говора г. Љотића“, *Обнова*, 4. август 1941, стр. 3).

³⁰ Такве су, поред осталих биле вести под насловом: „Оснивање Државног института за производњу лекова у Хрватској“ и „Оснивање Хрватске академије“ (*Обнова*, 8. август 1941, стр. 8).

³¹ Упореди: „Бугарско-хрватско пријатељство, *Обнова*, 8. август 1941, стр. 2 и „Пријатељство Хрватске и Румуније“, *Обнова*, 12. август 1941, стр. 1.

³² Види нпр.: Пар. „Нова хрватска књижевност“, *Обнова*, 9. август 1941, стр. 6.

³³ ДНБ, „Преокрет у политичком животу Хрватске“, *Ново време*, 12. август 1942, стр. 2.

³⁴ ДЗ, „Званично објашњење о немирима у Хрватској“, *Ново време*, 8. август 1941, стр. 3.

³⁵ ЗВ. М., „Срби и прилике у Хрватској“, *Ново време*, 17. август 1941, стр. 3. Колико се далеко ишло у самообмани и дезинформисању јавности у Србији сведочи и чињеница да је усташки доглавник др Миле Будак у једном од текстова био означен као зачетник новог,

Српска историографија до данас није изнедрила одговор како је и под којим околностима Љотићу било дозвољено да јавно проговори о теми која је до тада (а и након тога, за друге) била потпуно забрањена. Кључ за разумевање, макар само делимично, може се пронаћи у историјском контексту: Љотић се обраћа српском народу у тренуцима распламсавања устанка и спомиње своје и туђе иницијативе за помоћ Србима са друге стране Дрине, те се може наслутити да је циљ обраћања бар једним делом био и тај да се јавности представи чињеница да колаборационистичка управа зна за страдање Срба и да чини напоре, у оквиру својих могућности, да утиче да се погром заустави. Крајњи циљ обраћања могла би бити пацификација, односно одвраћање становништва од приступања покретима отпора и учествовања у акцијама против окупатора и његових сарадника, што је и иначе била основна линија политичког и пропагандног рада колаборационистичке управе у Србији током Другог светског рата.

Младен Лорковић,
усташа и министар у НДХ

Поменута иступања Димитрија Љотића нису прошла незапажено и изазвала су чак и јавну реакцију министра спољних послова НДХ Младена Лорковића.³⁶ Љотићеви говори и изречене оптужбе на рачун Загреба нису остале без одговора. Уредник листа „Спремност“ Иво Богдан веома је жестоко напао вођу покрета Збор у новембру 1942. године, реагујући на његове критике НДХ и на „Љотићев покушај злоупотребе мисли новог поретка против хрватске националне и државне мисли“.³⁷ Истицао је да је Љотић одувек имао екстремно шовинистички и анти-хрватски став и да је био против хрватске независности, те да је служио „Жидовима

и слободним зидарима“. Одрицао му је и истински фашистички карактер сматрајући да је „Нова Европа“ на чијем је Хрватска бранику на једној страни у светском сукобу, „а на другој страни светосавски протуевропски ексклузивизам, душановски неетички империализам и у данашњици као једини политички мовенс 'биолошко спасавање Срба од уништења“.

позитивног односа према Србима у НДХ (Д. М., „Нови став хрватске владе према Србима“, *Ново време*, 19. август 1941, стр. 3).

³⁶ Milutin Propadović, *D. V: Ljotić, Zbor i Komunistička partija Jugoslavije*, 105; Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије Љотић*, 332–333. Са друге стране, доушник БДС-а (вероватно Рудолф Трој), тврдио је да Љотићеви говори преко београдског радија нису имали неког одјека међу његовим присталицама у НДХ (АС, БИА, II–69, ИАБ, БдС, досије Милана Недића, страна 60). Постоје индиције, још увек непоткрепљене историјским изворима, да је управо након интервенција из НДХ Љотићу забрањено да се обраћа јавности путем радија.

³⁷ Ivo Bogdan, „Ideolog velikosrbstva“, *Spremnost*, 1. 11. 1942.

чланак је умножен, прекуцан на ћирилицу и као плакат лепљен по крајевима НДХ са значајнијим уделом Срба у становништву.³⁸

Љотићевски лист „Наша борба“, који је излазио у Београду од септембра 1941. до септембра 1942. године, није се дотицао дешавања у НДХ и био је у целини фокусиран на антикомунистичку и антисемитску активност, што је било у потпуном складу са основном пропагандном линијом немачког Пропагандног одељења „С“ и Одељења за државну пропаганду Недићевог кабинета. До нових излета изван граница уобичајено дозвољеног долази половином 1943. године, када је покренуто ново, у много чему нестандартно и необично, гласило чије је уређивање фактички било под контролом Збора.³⁹ Доступни историјски извори не нуде ни изблиза довољно информација о околностима покретања овог часописа, нити објашњавају уређивачку политику коју је одликовала велика слобода објављивања информација и тумачења везаних за погрешне процене немачких власти у погледу политике на Балкану, злочине над српским народом на простору НДХ, политичке односе у југословенској емиграцији и саму личност краља Петра II⁴⁰. У недостатку извора који би бацили јасније светло на наведене околности неколико путоказа за њихово потпуније разумевање могуће је пронаћи у самом садржају прилога објављених на страницама „Записа“, као и у историјском контексту покретања овог часописа.

Крајем августа 1943. године у Београд са посебним инструкцијама добијеним од самог Адолфа Хитлера долази Херман Нојбахер, са новим овлашћењима Специјалног опуномоћеника за Балкан, и циљем да створи антикомунистички фронт на овом простору, превасходно променом политике према Србима и повезивањем националних и антикомунистичких снага у Србији, НДХ и Црној Гори.⁴¹ Управо је овај „летећи дипломата“ омогућио Недићу дуго захтевани сусрет са Хитлером и утицао на ублажавање србофобне политике коју су водили политички и војни кругови Рајха.

³⁸ Народна библиотека Србије (НБС), Збирка плаката, Пл. 107/96.

³⁹ До данас сачувани примерци „Записа“ сведоче о отклону у односу на уобичајене праксе у српској штампи под окупацијом. Наиме, часопис је излазио квартално, у мањем формату, налик на предатни „Страни преглед“ и „Српски књижевни гласник“, те је више личио на књигу него на штампу и периодику. Уз то, ни један објављени чланак нити прилог није потписан, нити се на страницама часописа налазила информација која би повезала ово гласило са покретом Збор. Подаци о уредништву (Парежанин–Краков–Живадиновић) налазе се у међубиблиотечком информатичком систему „Кобис плус“, а ретки сачувани примерци часописа чувају се у Народној библиотеци Србије и Библиотеци САНУ у Београду, као и у библиотеци Матице српске у Новом Саду. Часопис не садржи ни једну фотографију, илустрацију или карикатуру.

⁴⁰ На страницама „Записа“ нашла се и једна необична, али снажна изјава лојалности краљу Петру II. Наиме, у јеку негативних реакција у српској јавности и политичкој емиграцији везаних за женидбу краља (марта 1944. године) објављен је и кратак текст са графички истакнутом поруком :„Његова жена наша је краљица. Женидбу нашега краља примамо као стварност.“ („Наш монархизам“, *Записи*, свеска 3, јануар-април 1944, стр. 68–69). У тренуцима објављивања овог текста Феликс Бенцлер није био део окупационе управе у окупираној Србији, те нису покретане никакве нове дискусије и истраге везане за „питање краља“.

⁴¹ О томе детаљно: Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2004.

Слободу одлучивања коју је уредништво „Записа“ уживало барем делимично имало је да захвали Нојбахеру и новом политичком курсу за који се он залагао: политици давања веће аутономије колаборационистичким управама, попуштања репресивних стега и снажења и повезивања антикомунистичких снага. Садржај сачуваних примерака „Записа“ сведочи о прихватању овог курса и од покрета Збор: у овом часопису писано је о српској националној акцији у Црној Гори и Далмацији,⁴² геополитичким потресима изазваним падом Мусолинија, о „комунистичкој опасности“ која се надвила над цео Балкан, па и о самом Херману Нојбахеру као покретачу новог политичког курса.⁴³

Први број (званично: прва свеска) „Записа“, објављен за период јун-септембар 1943. изашао је из штампе крајем септембра 1943. године. У њему је објављен и кратки уводни текст уредништва, у коме је истакнуто да је сврха покретања поменутог гласила да политичка и друга обавештења, која до читалаца долазе и путем тог часописа али и других медија, „критички објасни“.⁴⁴ И заиста, премда је „критичко објашњавање“ увек било у складу са прокламованим вредносним начелима и политиком Збора, владе Милана Недића и ратним интересима Немачке, чињеница је да су на страницама „Записа“, као ни у једном другом листу или часопису који је излазио за време окупације, објављивани детаљни прегледи политичких и војних дешавања, као и анализе у којима су се аутори дотицали многих појединости које су доводиле у питање исправност немачке политике од почетка рата. Управо је писање о

⁴² Вероватно најупадљивији показатељ промене политичких односа на Балкану и широкое аутономије коју су уживали покрет Збор и уредништво „Записа“ представља чињеница да у садржају сваке свеске часописа сви текстови везани за Црну Гору, Босну, Хрватску и југословенску политичку емиграцију биле сврстане у рубрику „Унутрашњи преглед“, чиме је практично дезавуисана немачка политика о престанку постојања Југославије и спречавању било каквих интегративних процеса на југословенском простору.

⁴³ „На балканској ветрометини. Разне основе за балканску политику“, *Записи*, свеска 2, октобар-децембар 1943, стр. 44.

⁴⁴ *Записи*, свеска 1, јуни-септембар 1943, стр. 2. Ни у овом обавештењу није било речи о вези гласила са покретом Збор.

Независној држави Хрватској изванредан пример ове праксе и јединствен случај директне и оштре критике Павелићевог режима на страницама колаборационистичке штампе у Србији 1941–1944. године.

Већ у првом броју „Записа“ неколико страница директно је било посвећено НДХ. Сасвим отворено и изазивачки, премда се радило о лојалном савезнику нацистичке Немачке, у рубрици Унутрашњи преглед објављено је становиште „да је Хрватска слабо положила испит своје државне независности“, те да је ова „држава“ (sic!) „партизанском акцијом скроз на скроз совјетизирана... баш због усташких злочинастава над српским живљем, због његовог потпуног обесправљења и уништења и изгањања његове некомунистичке интелигенције“.⁴⁵ Штавише, на наредним страницама које су биле искључиво посвећене приликама у НДХ, објављена је тврдња да је „потпуно јасно да се Независна држава Хрватска руши“, те да ће „постати тешка и жалосна успомена на највећег крвника српског племена“, као и да су „власти у НДХ потпуно изгубиле управу и иницијативу из својих руку“ и да „нису господари ситуације ни у једном већем крају НДХ“.⁴⁶ Анализа је приведена крају метафоричним описивањем усташа који су се као лешинари појавили над рушевинама Југославије, чије су „делове тела скидали... како би створили своју Независну!“ (sic!).

Једна од особености „Записа“ био је и тзв. „Мали речник“, регистар важнијих имена и појмова који су се јављали у садржају сваког броја, у коме је сваки појам додатно „објашњен“ краћом лексиконском одредницом. Већ у првом броју „Записа“ своју одредницу добио је поглавник НДХ Анте Павелић, за кога је, поред осталог, истакнуто да је „највећи србождер свих времена“, те да је „личност омрзнута и презрена на читавом Југоистоку, која је узалудно пролила читаве потоке невинне крви“.⁴⁷ Поглавнику НДХ посвећена је велика одредница, која се обимом протезала на више од једне пуне странице текста, док је појам „Усташе“ знатно једноставније и сведеније објашњен: „припадници усташке организације. Србину не треба објашњења ко су и шта су“.⁴⁸

Слобода која је уредништву „Записа“ дарована у време објављивања првог броја овог часописа⁴⁹ постепено је ограничена и стил писања текстова

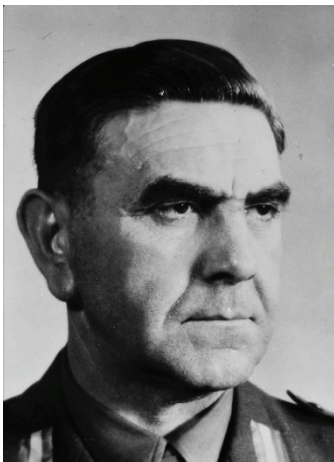
⁴⁵ Непотписани прилог, Унутрашњи преглед, Окупљање српских земаља, *Записи*, свеска 1, јуни-септембар 1943, стр. 54.

⁴⁶ Непотписани прилог, Унутрашњи преглед, „Независна држава Хрватска“, *Записи*, свеска 1, јуни-септембар 1943, стр. 78–79. У детаљнијој експликацији изнетих закључака истакнуто је да је НДХ настала на злочинима: на издаји Југославије и истребљењу Срба, као и да се проширила издајом Италије која ју је створила и дала јој краља. Анализа садржи и неосноване тврдње о НДХ као бастиону болшевизма на Балкану, те наводним намерама државног руководства да изда и Немачку (Исто, стр. 79–80).

⁴⁷ Мали речник, „Павелић Др. Анте“, *Записи*, свеска 1, јуни-септембар 1943, стр. 87–88.

⁴⁸ Мали речник, „Усташе“, *Записи*, свеска 1, јуни-септембар 1943, стр. 89.

⁴⁹ Осим описа страдања Срба у НДХ, на страницама првог броја „Записа“ било је речи и о страдању Срба у Бачкој („треба знати да је српски народ иза усташке Хрватске најтеже страдао баш у Бачкој која је припала Мађарској“), као и о „окупљању српских земаља“, односно проширењу граница Србије у контексту повлачења Италије из рата.

*Анте Павелић
вођа усташког покрета
и поглавник НДХ*

временом је постао блажи и мање директан. Већ у другом броју, објављеном за период октобар-децембар 1943. године, садржаји који су се односили на НДХ били су мањег обима. Иако је и на страницама овог издања било речи о томе да је српски народ на простору Хрватске, Босне и Далмације претрпео велике злочине од усташа, изостали су јаки епитети додељени Павелићу, као и квалификације тежине злочина, чија је појава у првом броју остављала изразито снажан утисак.⁵⁰ Насупрот томе, уредништво је и у овом и у следећем издању часописа наставило да развија тезу о усташко-комунистичком садејству на простору НДХ, чији је једини циљ био затирање српства.⁵¹ Такође, у посебном тексту „Кво вадис Кроација?“, уредништво је указивало на чињеницу да

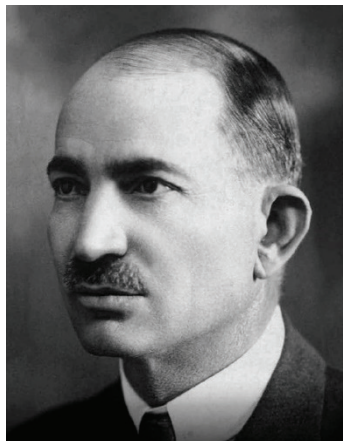
Хрвати „играју на више страна“, односно да различити хрватски политички делатници успешно изграђују међународне везе и позиције (како са Совјетима, Енглезима, САД, тако и са Берлином и Бечом) које ће бити од великог значаја у тренуцима коначног окончања рата.

И у наредном, трећем броју „Записа“, уредништво је признавало постојање снажне и добро организоване хрватске националне интелигенције, за коју је тврдило да се одрекло пута хрватских великана из прошлости и да је данас главни носилац „Франковлука“. Анализирајући корпус политичких идеја и акција хрватских националиста у међуратном периоду и током Другог светског рата, аутор текста исправно је утврдио заједничку идеолошку базу засновану на идејама Анте Старчевића и Милана Шуфлаја, која је, у усташкој верзији подразумевала укључивање делове Црне Горе и Албаније у хрватско национално биће. Штавише, сасвим отворено је истакнуто да су „црногорски ренегати и српске издајнице др. Секула Дрљевић и Саво Штедимлија иступили као 'гласноговорници' тих усташких империјалистичких тежњи“.⁵²

⁵⁰ Једини директнији осврт на масовност и тежину злочина над Србима у НДХ садржан је у констатацији да је ова „држава“ 1/3 свога становништва ставила изван закона и под нож! („Кво вадис Кроација?“, *Записи*, свеска 2, октобар-децембар 1943, стр. 70).

⁵¹ У делу рубрике „Унутрашњи преглед“, који се односио на прилике у Далмацији, истакнуто је: „Акција усташа и акција партизана произилазе једна из друге и допуњује се већ према потреби, а стално у истом циљу уништења Срба“ (*Записи*, свеска 2, октобар-децембар 1943, стр. 64). Истичано је такође да је „Усташтво она политичка снага на Балкану... која стоји у органској спреси са комунизмом“, те да су антисрпски планови усташа и комуниста склопљени још у затвору у Сремској Митровици 1935. године (*Записи*, свеска 3, јануар-април 1944, стр. 36; детаљније: Исто, стр. 96–104).

⁵² *Записи*, свеска 3, јануар-април 1944, стр. 40–41. О антисрпској и проусташкој политици Дрљевића и Штедимлије више у: Александар Раковић, *Црногорски сепаратизам*, Београд 2019.

*Савић Марковић Штедимлија**др Секула Дрљевић*

Са понешто умањеном жестином и у знатно аналитичнијем тону, уредништво „Записа“ наставило је, током целог постојања овог гласила, да пише о темама којима други листови и часописи у окупираној Србији нису смели. Строга и изванредно ефикасна немачка цензура у Србији ипак није била савршена: са времена на време јављале су се пукотине кроз које се могао провући тек по неки нежељени садржај. У зависности од тежине учињене грешке и осетљивости тренутка у војном и политичком смислу за такве пропусте углавном су кажњавани домаћи одговорни фактори. У промењеним геополитичким околностима изазваним поразима немачке војске на Источном фронту и падом Мусолинија у Италији дошло је и до промене политичког курса Рајха на Балкану, што је појединим колаборационистима дало већу слободу у пропагандном раду. Такви случајеви свакако не представљају пукотине у систему цензуре штампе, већ свесно испробавање нових пропагандних приступа и садржаја, док је цензура задржавала ригидност према другим, неповлашћеним, посленицима јавне речи и информисања у Србији 1941–1944. године.